

„Tradíciók fuvarozása nélkül”

A modernitás peremvidéki ellentmondásai

A modernség peremvidéki relációi a „szüntelenül változó távlat függvényeként” (SZEGEDY-MASZÁK 1998; 94) nehezen megragadhatók, és ezt kell mondanunk a különböző hagyomány-vonatkozásokról is. A hozzáférést bonyolítja az az ellentmondás, hogy az újítási készletek akkor is konfiguratív viszonylatokat teremtenek a hagyománnyal, amikor tagadására, sőt, a kizárására törekszenek. A modernség és a hagyomány viszonylata nem a kimerevített kettősség logikáján alapul, maga a hagyomány, amely a magától értetődőség tapasztalatát kell, hogy nyújtsa, abból a veszteségtudatból származik, amelyik a mozgásban levő modernség öntapasztalatát terheli. Ez nem jelenti azt, hogy a modernség ideológiája, ideologikus önértelmezése nem éppen ezen kettősség alapján jeleníti meg magát, de megannyi gondolat figyelmeztet, hogy a modernségnek a nóvumra való beállítottsága és a hagyomány viszonylata multidimenziális és többszörös kötésekben alapul. S különösen nehéz a dolgunk, ha közben kérdéseink vannak a kisebbségi kultúra korai jelenségei kapcsán is, például, hogy mi az, ami megnyitotta az éppen létesülésben lévő kisebbségi tudat modernségét, vajon csupán felzárkózásról vagy mimetikus replikákról van-e szó? Milyen alakulástendenciái voltak a kettős periferialitás modernségének, és hol van a helye az esztétikai modernségnek a kisebbségi létkör egészében, a modernizáció és a modernitás bonyolult összefüggésrendszerében? Egyáltalán, hogy milyen távlatok lehettek, lehetnek e kérdéseket illetően a jugoszláviai magyar irodalomnak? Illetőleg, van-e, lehetséges-e olyan artikulált *teóriája* – emlékezzünk Bányai János kérdésfelvetésére – a határátrajzolással kiformalódó, újfajta azonosságkényszer alatt létesülő kisebbségi irodalomnak, amely mindezt láttatni engedné? Hogyan érzékeli,

tolmácsolja a kisebbségi irodalom az új és a régi, a jelen, a múlt és a jövő temporalitásait? Milyen kényszerek mozgatják az önértelmezést? Létezik-e és milyen formát ölt a mozgástér és a kényszerpálya dialektikája, amely meghatározza a kisebbségi önértelmezés útjait? És az is fontos téma, hogy vajon a kisebbségi kényszerek a kényszerek intenzifikációját jelentik-e, vagy egy minőségileg is újfajta kényszert, amely különös percepciót igényel az irodalom részéről? „Az irodalomnak a tradíció és ezzel együtt a kisebbség őrzésére való berendezkedése, nyomatékosítva az ambivalens olvasói elvárásokkal, könnyen tette az irodalmat nem irodalmi, irodalmon kívüli megítélések célpontjává” (BÁNYAI 1998; 83) – fogalmaz Bányai János, s az vehető ki a mondataiból, hogy megkérdőjelezi ezeknek a jelenségeknek az elméleti gondolkodás szintjén való feldolgozhatóságát, kritikai megközelíthetőségét. „A kötelezővé tett szerep így irodalmon kívüli érdekeket – és értékeket ruház a kisebbségi irodalmakra; ezeknek története még lehet, teóriája és kritikája aligha” (BÁNYAI 1998; 82).

Az első világháború utáni történések nyomán a kulturális létezés kontinuitásának megszakadása, az *odatartozásnak* jelenlétként való megszűnése valóban rátelepedhetett a gondolkodásra. A közösségért való egzisztenciális félelem nem nyújthatott megfelelő alapot a modernitás „lényegileg individualista” hajlandóságainak. A kisebbségi létezés és a kisebbségi irodalom erőteljesen felveti a modernség individualizáló tendenciái és a komunitárius kisebbségi erőforrások relációit, a kisebbségi irodalom, amely modernnek nevezi magát, a kettő metszéspontjában áll. Valójában a kisebbségnek kétszeresen is meg kell fogalmaznia a maga viszonyát a modernitáshoz, hiszen a modernitás ilyen értelemben asszimilációra szólít fel. Fennáll az a tendencia, hogy a többségi nemzetállam elvárja, hogy a kisebbség a nyilvánosságban asszimilálódjon, szubjektivitását a privát szférákba szorítsa. Innen visszatekintve kell számolni a modernség antinómiáival, nevezetesen azzal, hogy a nemzetállam, mint a modernség politikai formája teremti a kisebbséget, de pusztítja is. A modernizációval kapcsolatos antinómiák nem szűnnek meg: például az urbanizáció eleve hátrányteremtő, mert az itteni kisebbségek szociális összetételében a parasztság, az agrárproletariátus dominál.

Első pillantásra, „a terhes és gátló tradíciók” (Szenteleky Kornél) hiányának tudata, a korábbról nem ismert, a friss törésű, a teljesen új alakulásrend és maga a létesülési jelleg alkalmas arra is, hogy megvalósítsa a modernség inherens változáselvét. Mint az új érák általában,

ez is tartalmazza a lehetőség-gondolatot, és bizonyos nyitottságok jegyében formálódik. A kulturális cselekvők azonban egy olyan mozgás részesei, amelyet nem ők kezdeményeztek, az a tapasztalatuk, hogy a múlt felszámolódik ugyan, de nem ők uradják a dekonstruktív stratégiákat, s legalábbis átmenetileg, inkább megdermesztik, mintsem motiválják őket a megrázkódtatások. A történelmi mozgások révén elnyert nyitottság, a létviszonyok kikényszerített mobilizálódásával oldja meg az átrendeződést, és szabad mozgás helyett mozgatottságként válik megélhetővé. A különböző szerveződési szintekre rákényszerített dinamika a szemléletiséget meghatározó modern szociális valóság megkonstruálódása nélkül hat. Egy áttekintő irodalomtörténeti narratíva felvázolása azt mutatná, hogy amikor már létesülnek modern jegyekkel rendelkező művek, az irodalom átfogó közege még akkor is felemás. Ezért lehetséges a meglátás, hogy „[a] kisebbségi magyar irodalmak története ilyenformán nem párhuzamos a magyar irodalmi modernitás XX. századi történetével. A kisebbségi irodalmakban nem különíthetők el a modernitás paradigmái, csak egyes művek vannak, amelyek beilleszkednek a modernitás magyar irodalmi folyamataiba” (BÁNYAI 1998; 85–86).

Az impériumváltás után ez az egész régió olyan modern médiumként funkcionált, amelyben a politikai és a személyes élet egy közös mozgás részeseként állhatott volna együvé, az új élethelyzet jegyében. Ezen új tapasztalatok folyamatjellegének a kiépítése egy általános dinamika felvételével lett volna lehetséges, de rendkívül lényeges, hogy a „periférián feszültség állt fenn a modern mozdulatra alkalmas alaphelyzet és a modernitás dinamikájának beindítására való képtelenség között” (HELLER–FEHÉR 1993; 41). A régi akkor is feltétele a modernre váltásnak – „A modernitás dinamikája játéknak nevezhető, hiszen – igaz, nem merev – szabályai vannak. A játék résztvevői: az új és a régi” (HELLER–FEHÉR 1993; 14) –, ha hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy a modern újítási gesztusrend nem a származékos létezés terepe. Az itt tárgyalt esetben minden vonatkozásban adott a már említett „modern mozdulatra alkalmas alaphelyzet”, de mindeközben egy olyan radikális kezdetről van szó, amelynek a hagyománytalanságra építő ideológiája egyszerűen nem látja az előzményeket, így nem tudja megszervezni az új és a régi játékát.

Egy komplex inspirációs helyzetről beszélhetünk, ahol minden nívó egyszerre esemény és jelentés, a maga paradox következményeivel. A dinamika beindítója, az alkotói matéria és energia egy per-

manens forrása a gazdasági modernizáció lehetett volna, amely a hatvanas évekig váratott magára, és szorosan összefonódott a jugoszláv társadalom haladásideológiájával. A periférikus modernitás egyik fő elbeszélése ekkor már felveti az univerzális és a partikuláris dichotómiájának kérdéseit. Egyik rendkívül termékeny, de hosszú távon megkérdőjeleződő illúziója, hogy az univerzálisra való törekvés megvalósítható a hagyománytalanság ideológiájával, illetve a „tradíciók fuvarozása nélkül”. A Csuka Zoltán által szerkesztett aktivista folyóirat, az *Út* második száma olyan mondatokat közöl, Kassák Lajos megfogalmazásában, amelyek közvetett módon ugyan, de a *Nyugat* elleni gesztusrend hozadékaként láttatják az *Ut*at is: „ellenetek indultunk el és magunkhoz érkeztünk el a megszaporodásban. Az új nap, amit az égre kiáltottunk, új gyökereket érlelt. Új erővel a művészetben, mint az élet egyetlen reális, mert önmagunkból kitermelt formáiban. Vallási, nemzeti és politikai leigázottság nélkül. Az esztétika frázisai nélkül. *Tradíciók fuvarozása nélkül*” (KASSÁK 1922; 2).

Ha a modernitás tagadásokon keresztül nyilvánul meg, akkor léteznie kell egy elvetendő erőternek, amelyet a tagadás megcéloz. Egy olyan erőternek, amelynek dinamikus játékaiból a lelemény hordozója és maga a lelemény kisarjadhat. És lejátszódhat az ellengesztusban érvényre jutó megőrzés. „Az újítást a szabályok vezérlik: a képzelet munkája nem a semmiből születik. Így vagy úgy, kötődik a hagyomány paradigmáihoz. De változó viszonyt tarthat fenn ezekkel a paradigmákkal. A megoldások skálája széles; a szolgai alkalmazás és a szándékolt deviancia két pólusa határolja a szabályozott deformáció valamennyi fokozatán át” (RICOEUR 1999; 283). Ebből azt is látjuk, hogy elkerülhetetlenül létezniük kell olyan hagyomány-paradigmáknak, amelyekhez képest értelme van az újításnak, amelyhez való kötődésében kiérleli a maga jelentésviszonylatait. Az elvetendő erőter az *Új Symposium* idejére épül ki, amikor már van mire közvetlen problémaként visszatekinteni, például Szentelekyék bizonyos elképzeléseire: „nemzedékem számára, amely éppen az években alakította a szellemi és érzelmi világmépét, Szenteleky Kornél neve az irodalomban, az irodalom történetében, az irodalmi kritikában elképzelhető minden rossznak a mintája volt” (BÁNYAI 1996; 7), felelősege volt az ósdi tartalmakat, az elnyűtt formákat, a silány nyelvet, az ódivatú beszédmodot illetően, amelyek a hagyományt kirajzolták. Herceg János is érzékeli ezt a kiterjesztett jelenlétet: „Ő mégis mindig velünk volt. A hagyományok lassú vizeinek partján éppúgy mint az

avantgárd kísérletezéseiben” (HERCEG 1999; 196). Mindezen hatások nyomán már úgy áll előttük a tradíció, mint amivel szembe lehet szállni, s ez megteremti a jugoszláviai magyar irodalom sokak által érzékelt „modern fordulatának” a feltételeit, s innen nézve a korábbi temporalitások mind előkészületi időeknek tűnnek. Nem meglepő, hogy Bányai János többször is hangsúlyozza, hogy az *Új Szimposion* programjának szerves része a hagyományértés. Azt is állítja, hogy a történeti avantgárd újraolvasása, a rá való folytonos hivatkozás korszaktudatként legitímálta a „modern fordulatot”.

Az impériumváltás utáni új valóság dimenzióiban, amelyben a múlt és a jelen már nem ugyanabba az egységes rendszerbe tartozik, a hagyománynak egy különösen legyengült változata állt rendelkezésre, amelynek nyilvánvalók a korlátai és az elégtelenségei. Nem csupán az új törlések és kizáródások miatt, hanem azért is, mert a korábbi, a határokkal még nem elválasztott periféria is a gyenge hagyományok terepe volt. A kezdeti között-lét, amelyhez átfogó módon fűződik a szituációs nóvum tudata, egyszerre feltételezi a fennmaradó és az éppen létrejövő együttműködését, az esetleges itteni hagyománymaradványok újragondolását s az eltávolodó mozzanatok visszahívását. Hogy egyáltalán hozzáférhetővé váljék, amit a történések érvénytelenítettek, elragadtak, kívülre helyeztek, illetőleg kitöröltek – egy sajátos konstitúciós aktivitásra volt szükség. A részleges lét kérdésének a megfogalmazása vált a gondolkodás új dimenziójává, emellett az egészlegesség valamiféle visszaállításának a megkonstruálása, az értékrendek kompatibilitására törekvő gondolkodás kimunkálása. Az új határok felállítása végrehajtja a magyar kulturális múlt szélesebb köreitől való distanciálást, nemcsak az oda *már* nem, hanem az ide *még* nem-tartozás értelmében is.

Az irodalom hagyományként érthető jelentéskomplexuma a modernitás műve. A hagyományt a modernitás önmagára vonatkozó-dásaként kell érteni, magában a modernitásban meglévő problémá-alkatról van szó. Így kettőjük esztétikai vitája egy sajátos felépítésű belső vita. A modernitás meghasonlásai is azt mutatják, hogy a hagyomány a modernitás önmegértésének immanens összetevője. A tradíció ezúttal is a múlt eltűnésének nyomán ölt alakzati konkrétságot. A kisebbségi létesülés folyamatában a veszteség egyik formája, a múlt és jelen közötti eltávolodás, a múlt bizonyos aspektusainak teljes eltűnése, a tradíció alakzati képzetének a megjelenése erre való reakcióként értelmezhető.

A múlt hagyatéka reflektált, mondhatnánk, valamiképpen mégis folyamatosan reflektált, mert válságba került, de sok elemét tekintve nem jelenvaló, nem tud a napi gyakorlat számára működő hagyományként tematizálódni. Nem úgy képezi az identitásnak a részét mint az elszakadási történések előtt. Megszűnésnek indulnak a folyamatos múltelsajátítás feltételei, az önnön létbe való beleilleszthetőség lehetőségei. Bizonyos hagyománytörténések teljesen kizárulnak a közvetlen környezetből, határvonalak mögött és viszonyítási pontok nélkül kell tájékozódni, olyan pontok nélkül, amelyek korábban nem estek kívül a sajátként megélhető horizontokon. Többé nem érzékelhető az élő átadás dimamikája, az idők dialógusban való létezése. Új interpretációs perspektívák nyílnak ugyan, de kimarad a tradíció bizonyos köreinek érvényességével való párbeszéd. Ezeket ugyanis nem az *alkotói felfogások* kérdőjelezik meg, teszik érvénytelenné, hanem a politikai történések. Az ismételhetőség, mint a hagyományt konstituáló napi gyakorlat, hiányzik a jelenvalólét mögül. Innentől kezdve a hagyományt *az ismételhetetlenre való emlékezés* jeleníti meg a tudatban. Különös re-interpretációs és re-definíciós időszakok következnek, amelyek domináns helyzetbe hozzák az emlékezés-alakzatokat, úgy, hogy a széles emlékezetkultúra természetes mozgásait az emlékezetpolitika gesztusrendje váltja le. A kezdeti adaptív időszak idején az irodalom egy ideig szinte egyáltalán nem találja, mire tekintsen viszonyítási pontként, hogyan változtassa termékennyé a felettébb nyugtalanító paradoxonokat.

A modernitás egyik sajátos önideológiája, hogy a tradíció nem kívüliség, hanem a modernitás írja ki önmagában, ezért könnyebb a modernitásnak újnak feltüntetni azt is, ami összhangban van valamely hagyománnyal. Ezért teremt ellentmondásos helyzetet, amikor a múltbeliség nem koegzisztálhat természetes módon a jelennel, mintha nem is a jelent előzné meg. Bizonyos hagyományvonatkozások mintha közömbösek lennének a jelennel szemben, hagyomány és modernitás mintha nem mutatná azt a folytonos és kölcsönös függést, amelyet egyébként a sajátjaként ismerünk. A múlt, egyes dimenzióit illetően, mintha olyannyira elmúlt volna, hogy semmilyen vonatkozásban nem képes az együttlétezésre. És csak mint ilyennek kitüntetett a jelentése, az a jelentés, amely mindig összefonódik a helyzetet keretező kauzális dimenziókkal. Pedig voltaképpen nem is a tradíció enyészett el, hiszen a maga eltávolítottságában létezik, hanem a tradícióban való benneállás evidenciája. Mindenesetre felszínre kerülnek

a hagyománynélküliség ösztönei. Egy későbbi tapasztalat horizontjából kezdetben üresnek látszik a múlt, az új irodalom megteremtése azon az érzésen épül, hogy az itteni irodalom tekintetében minden előzmény nélküli. Majd csak a hatvanas–hetvenes években merül fel fontos kérdésként a kisebbségi kultúra vonatkozásában, hogy az előzménynélküliség tudata a hagyományismeret hiányára és/vagy a hagyománynélküliség tévhitére alapoz-e?

Az impériumváltás után szükségessé vált egy olyan identitás megteremtése, amely eljut a szituáció megértéséig, megtanulja elengedni az addigi jelentéseket, elviselni a kötöttségeket, amelyben léteznie kell, de egyben képessé teszi az életet visszanyerni az elveszített történet részleteit. A jelenvalólét alapvető módja az újraszituálódás, a múlt bizonyos mozzanataitól való távolságtartási kötelezettség betartása, az elrendelt szükségszerűségek, a szabályzó körülmények elfogadása. A távolságtartás megvalósítását kisebbségi környezetben az is befolyásolta, hogy a „magyar irodalomhoz való (nyelvi, hagyománybeli)” kötődést „nem volt illendő akkoriban fennen hangoztatni” (BALÁZS 2015; 15). A jelen céloknak megfelelően nem térek ki arra, hogy konkrétan milyen törlések zajlottak le az irodalomoktatásban, s hogy az egyes kultikus működésrendek elgyengülése, az új ünnepek bevezetése stb. hogyan formálták át az irodalmi tudatot is. Mindenesetre az új cselekvés közegét mélyen meghatározta az, hogy egy partikuláris mozgástér, amely a modern tudat számára fontos, egész víziójának elvesztésével jár.

A kezdeti időkben a játékban, az áramlásban maradás vágya köti le a gondolkodást, amelynek együtt kell járnia a múltnak a jelen perspektívájából történő újraalkotásával. A megnövekedett meghatározatlanságban olyan irodalmi konstrukciók kerestetnek, amelyek visszaültethetőek a vajdasági magyar irodalom hagyományaként. Olyan hagyományként, amely a modernitás paradigmája felől nézve úgy áll ott, mint amivel dialógusba lehet kerülni, a tagadás hangján is. Konfiguráló aktusként tekinthetünk például a „modern irodalomra esküvő” emigránsok és visszatelepülők, a mozgalmi avantgárd képviselőinek (Csuka Zoltán Tamás István, Fekete Lajos, Haraszi Sándor) új magatartására, akik „pezsgést és elevenséget” hoztak, új utakra vitték ezt az irodalmat, van mögöttük olyan irodalomtörténeti élményanyag, amely rendelkezhet a hagyomány lebontandó jellemvonásaival, s amely képessé teszi őket az akkor legkreatívabb költői mozdulatok megtételére. „A *Napló* körül csoportosult itthoniak sem megérteni, sem elfogadni nem tudták a pécsiek aktivista szemléletét,

amely még az egyetemes magyar irodalom olyan csúcsait is támadta, mint amilyen a *Nyugat* volt, és amelyben egy Babits Mihály neve csupán elrettentő példaként bukkant fel. A „megfeketedett vajdasági napok” ellenében, ahogyan Haraszti Sándor írta, a teljes destrukció álláspontjára helyezkedett ez az aktivizmus, következésképpen sokan az ismét tollat forгатók közül úgy érezték, hogy a pécsiek valójában őket is tagadják” (BORI 1993; 84). Az egzisztencia móduszaira érzékeny összefüggéseket megfogalmazó munkáikban már felismerhető a hagyomány és az újító kezdeményezések kettős játéka, amelyben olykor tetten érhetjük az időszakasznak a *Symposiont* megelőző „gyenge” modernizmusát.

A visszanyerés egy másik formájaként az a törekvés jelentkezik, hogy a magyar irodalmat a szerb kontextus részévé tenni, így legitimálni. Emlékeztetnék, hogy Szenteleky Kornél milyen erőteljesen szorgalmazta Ady Endre verseinek szerbre való fordítását. Olykor úgy tűnik, hogy a „legújabb szerb líra” antológiájának megjelentetését is ösztönzi a cél: szerb kontextusokat mozgósítani a kommunikációs kapcsolatok megerősítésére, remélt kölcsönöségi eredményként a magyar irodalom visszahonosítására. Nemcsak a közvetítés szokványos vállalásáról van tehát szó, a kisebbségi kultúra – amely így lát esélyt az adaptív mechanizmusok megnyitására, a magyar irodalom regionális újraelhelyezésére – sajátosságos önreflexiója ez: „Ha ez az antológia megjelenne, úgy jöhetne az Ady-kötet, mert semmiképpen sem tartanám ildomosnak, hogy előbb jelenjen meg a szerb Ady s csak utána válaszképpen az antológia. Az első lépést, a kezdeményező aktust nekünk kell megtenni” – írja Leskovacnak szóló levelében (SZENTELEKY 1943; 37). Üdvözlí a *Letopis*nak a vajdasági magyar irodalom történeleinek szentelt írásait, de egy egészségügyi törekvés jeleként megjegyzi, hogy „[s]zép lenne, ha kibővülne a figyelő tekintet perspektívája a magyarországi és erdélyi irodalom felé” (SZENTELEKY 1943; 39). Számtalan bizonyítéka van annak, hogy a hiány minden vonatkozásban viszonylétesítésre ösztönöz, egy olyan térben, ahol új, saját projekciók tölthetnék ki az üresen maradt felületeket. A modernség irányába tett mozdulatok felkészülési gesztusok egy sajátos kulturális projektum kidolgozására, annak a nyitásnak a függvényeként, amely általa létrejön, különböző törlések és kiegészítések, szabálytalanságok és jelentésambivalenciák árán.

Irodalom

- BALÁZS Imre József (2015): Erdélyi magyar irodalom-olvasatok. In Uő: *Szótáralapítás egy erdélyi magyar irodalomtörténet megírásához*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár, 7–20.
- BÁNYAI János (1996): Száz éve született Szenteleky Kornél. In Uő: *Kisebbségi magyaróra*. Forum, Újvidék, 7–15.
- BÁNYAI János (1998): Lehetséges-e a kisebbségi irodalmak (modern, posztmodern) „teóriája”? In Uő: *Hagyománytörés*. Forum, Újvidék, 81–87.
- BORI Imre (1993): *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum, Újvidék
- HELLER Ágnes–FEHÉR Ferenc (1993): *A modernitás ingája*. T-Twins, Budapest
- HERCEG János (1999): Irodalmi társaság a régi Bácskában. In Uő: *Össze- gyűjtött esszék, tanulmányok I*. Tankönyvkiadó, Belgrád, 196–199.
- KASSÁK Lajos (1922): Az „Út” embereinek. *Út*, 2., 2.
- RICOEUR, Paul (1999): A hármas mimézis. Ford. Angyalosi Gergely. In Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 285–309.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998): A nyelvhasználat megújításának hagyománya a modern regényírásban. In Uő: *Irodalmi kánonok*. Csokonai, Debrecen
- SZENTELEKY Kornél (1943): *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Bisztrai Gyula és Csuka Zoltán. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest